

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tacitus over recht en krom: nadenken over recht en samenleving in antieke bronnen

Janssen, K.P.S.

Citation

Janssen, K. P. S. (2023). Tacitus over recht en krom: nadenken over recht en samenleving in antieke bronnen. *Lampas. Tijdschrift Voor Classici*, 56(2), 176-196. doi:10.5117/LAM2023.2.005.JANS

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4209948>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Tacitus over recht en krom

Nadenken over recht en samenleving in antieke bronnen¹

Renske Janssen

Universiteit Leiden/University of Edinburgh

kpsjanssen@gmail.com

Abstract

Although Roman law may rightfully be considered one of the most enduring legacies of the ancient world, as a field of study it has all too often been quite disconnected from Roman history. In recent years, however, academic interest in a more interdisciplinary approach that highlights the interconnectedness between Roman law and its wider societal context has steadily become more popular. This contribution will argue that an increased focus on legal themes in the work of ancient authors operating outside the sphere of legal experts is absolutely invaluable for a deeper understanding of the ancient world, and can furthermore help modern readers to explore their own perceptions and expectations of the law, and how they reflect societal values and interests. It will illustrate this idea by delving into the legal thinking of the Roman historian Tacitus, whose works display a notable interest in the subject, and provide fascinating insights into the various ways in which educated non-experts in the Roman Empire could think about the role of law in society.

Keywords: Cornelius Tacitus, Roman Law, ancient historiography, Law and Society, legal thinking, Roman Empire

Weinig aspecten van de antieke wereld hebben in de loop van de geschiedenis een grotere invloed gehad dan het Romeinse recht. Over de hele wereld zijn verschillende rechtssystemen, ieder op hun eigen manier, gevormd door hun

1 Met hartelijke dank aan iedereen die gereageerd heeft op een eerdere versie van deze bijdrage (gepresenteerd tijdens de OIKOS-dagen te Ede op 11 juni 2022), en aan de anonieme *peer reviewers* van *Lampas* voor hun constructieve vragen en opmerkingen. Deze publicatie maakt deel uit van het project *More laws, more problems? The role of (Roman) law in society according to Cornelius Tacitus* (projectnummer 019.212SG.010), dat gefinancierd wordt door het Rubicon-programma van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

interactie met de juridische termen en structuren die zich in het Romeinse Rijk ontwikkelden,² en het vakgebied wordt dan ook nog steeds aan talloze universiteiten onderwezen. Binnen de Oudheidstudies in bredere zin is Romeins recht echter vaak opvallend geïsoleerd: op universiteiten zijn Romeinse rechtshistorici vrijwel altijd op facultair niveau afgescheiden van hun collega's uit andere Oudheid-gerelateerde vakgebieden en maken specifieke colleges Romeins recht (in tegenstelling tot bijvoorbeeld klassieke archeologie) zelden een vast onderdeel uit van het curriculum bij de opleidingen geschiedenis en klassieke talen.³ Eenzelfde patroon is zichtbaar in het voortgezet onderwijs. Hoewel het belang van de Klassieke Oudheid als inspiratiebron voor concepten als burgerschap en de democratische rechtstaat regelmatig wordt aangehaald,⁴ is de mate waarin specifieke thema's als het recht aan de orde komen sterk afhankelijk van de keuze voor specifieke teksten voor het centraal examen, zoals Cicero's *Pro Sexto Roscio* in 2021, en de didactische afwegingen van de individuele docent.⁵

1 Recht en samenleving

Deze institutionele scheidslijn tussen Romeins recht en de andere Oudheid-gerelateerde vakgebieden heeft ook inhoudelijk zijn sporen nagelaten. De benaderingswijzen van rechtshistorici en oudhistorici in het bijzonder

2 Romeins recht had overwegend minder invloed op de inhoud van latere rechtssystemen dan op hun onderliggende principes, en vormde daarnaast zelden de enige bron voor latere juridische ontwikkelingen. Er zijn dus belangrijke regionale verschillen te vinden, maar het Romeinse recht vormde desondanks een belangrijk gemeenschappelijk denkkader dat onderlinge vergelijking en academische discussie mogelijk maakte. Zie onder andere Mayali (2015) en Zimmermann (2015). In de Byzantijnse wereld bleef het Romeinse recht via het *Corpus Iuris Civilis* van Justinianus I nog eeuwenlang een centrale rol spelen; zie Stolte (2015). Onder andere via koloniale expansie werd het Romeinse recht ook buiten Europa relevant. Zie hiervoor Mousourakis (2015: 297-302).

3 Dit wil uiteraard niet zeggen dat er geen onderlinge samenwerking plaatsvindt, of dat uitwisseling onmogelijk is; zie bijvoorbeeld de leeropdracht Romeins Recht en Samenleving van prof. mr. Rick Verhagen aan de Radboud Universiteit Nijmegen. De institutionele scheidslijn tussen Romeins recht en andere Oudheid-gerelateerde vakgebieden blijft echter opvallend.

4 Zie bijvoorbeeld Gelder *et al.* (2019: 31); Kroon en Sluiter (2010: 51).

5 Zie College voor Toetsen en Examens (2019: 10) voor Romeins strafrecht in de examensyllabus voor het schooljaar 2020-2021. In 2021-2022 kwam het recht in het kader van examenauteur Plinius eveneens aan de orde; zie College voor Toetsen en Examens (2020b: 10). Andere CE-onderwerpen lenen zich echter minder vanzelfsprekend voor een juridische invalshoek, al proberen methodes als *SPQR* voor de bovenbouw deze meer in het bredere curriculum te integreren. In de examensyllabus voor geschiedenis blijft het recht (in tegenstelling tot burgerschap en democratie) in de context van de Oudheid geheel onbenoemd. Zie College voor Toetsen en Examens (2020a: 29).

zijn, zoals meer dan eens is geconstateerd, voor een significant deel van hun ontwikkeling sterk uit elkaar gegroeid, tot op het punt dat ze wel zijn omschreven als ‘two nearly irreconcilable mental worlds’: de een gericht op formele rechtsregels en de analyses van contemporaine juridische professionals, en de ander op de vaak rommelige en minder beredeneerde juridische praktijk.⁶ In recente jaren zijn er echter steeds vaker pogingen gedaan om de twee vakgebieden nader tot elkaar te brengen en om het Romeinse recht niet uitsluitend als een rationeel geordend vakgebied, maar ook als een flexibel maatschappelijk fenomeen te bestuderen.⁷

Hoewel deze benaderingswijze niet onomstreden is gebleken,⁸ heeft ze tot belangrijke nieuwe inzichten en ontwikkelingen geleid. Zo is er meer aandacht gekomen voor de juridische praktijk – en dan met name voor de rol van groepen als magistraten, advocaten en rechters, die weliswaar actief bij het juridisch proces betrokken waren, maar niet dezelfde mate van specialisatie hadden als de professionele juristen die traditioneel veel meer aandacht hebben gekregen in het onderzoek van rechtshistorici.⁹ Onderzoek naar de rol van het recht in de provincies heeft bovendien de deur geopend naar een breder perspectief op hoe Romeins recht in de praktijk werd ervaren en gebruikt, met name door mensen die niet tot de traditionele Romeinse elite behoorden.¹⁰ De groeiende *Law and Literature*-beweging, tenslotte, richt zich onder andere op hoe juridische thema's in contemporaine literaire werken worden besproken en biedt zo nieuwe manieren om Romeins recht in een bredere sociale en intellectuele context te plaatsen.¹¹

6 Meyer (2004: 3). Zie voor het verschil in benaderingswijze tussen rechtshistorici en oud-historici ook Crook (1996); Pölönen (2006: 401; 2016: 9-10); Sirks (2002: 169).

7 Voor prominente vroegere pogingen zie Crook (1967) en Johnston (1999), onlangs opnieuw uitgegeven als Johnston (2022). Meer recente voorbeelden zijn te vinden in onder andere Cairns en Du Plessis (eds, 2007) en Schiavone (2012).

8 Zie met name het werk van Alan Watson, die beargumenteert dat het Romeinse recht voornamelijk werd vormgegeven door de professionele Romeinse juristen, die zich weinig aantrokken van de ‘social realities’ van de Romeinse wereld. Hij stelt daarom dat het recht zoals dat gepresenteerd wordt in de juridische bronnen ‘very frequently does not reflect the values and interests of society at large, or even of those in a position to make and change the law’. Zie Watson (2007: 16 en 34), en voor een uitgebreidere analyse ook Watson (1995). Ook onder uitgesproken voorstanders van de *Law and Society*-aanpak wordt regelmatig gewezen op de uitdagingen van dergelijk interdisciplinair onderzoek. Zie onder andere Johnston (2022: 15-35) en Sirks (2002: 169-179).

9 Zie bijvoorbeeld Angelis (ed., 2010); Du Plessis (ed., 2016); Pölönen (2016: 16); Tellegen-Couperus en Tellegen (2013).

10 Zie onder andere Czajkowski (2017; 2019); Czajkowski *et al.* (eds, 2020); Dolganov (2018); Humfress (2013).

11 Diliberto (2021); Lowrie (2016); Ziogas en Bexley (2022).

Er zijn goede redenen voor een dergelijke interdisciplinaire aanpak, en een juridische benadering is bij uitstek van belang voor een beter begrip van de antieke wereld. De connectie tussen recht en samenleving is namelijk tweeledig: aan de ene kant heeft wetgeving een concrete invloed op het dagelijks leven – of wordt althans geacht dat te hebben – waardoor het helpt de samenleving vorm te geven. Aan de andere kant wordt het recht zelf ook door de samenleving gevormd, en kan het dus inzicht verschaffen in de maatschappelijke waarden die voor wetgevers centraal staan.¹² In de Romeinse wereld waren recht en identiteit bovendien nauw met elkaar verweven en was het hebben van gemeenschappelijke wetten een essentieel onderdeel van wat het betekende om een samenleving te zijn. In Cicero's incompleet overgeleverde *De re publica* wordt bijvoorbeeld gesteld dat een volk 'niet zomaar elke samenkomst van mensen [is ...], maar een groep die verenigd wordt door eensgezindheid met betrekking tot het recht en door gemeenschappelijk belang'.¹³ Een soortgelijk opvatting komt naar voren in de *Institutiones* van de 2^e-eeuwse Romeinse jurist Gaius, die uitlegt dat er weliswaar wetten zijn die alle mensen van nature met elkaar gemeen hebben (het zogenaamde *ius naturale*), maar dat een groot deel van het juridische landschap ook bepaald wordt door de wetten die iedere *civitas* voor zichzelf maakt.¹⁴ Dit deel van het recht, het zogenaamde *ius civile*, reguleerde hoe mensen zich onderling tot elkaar verhielden, en was dus sterk verweven met Romeins burgerschap.¹⁵ Van Romeins burgers werd bovendien verwacht dat ze actief bij het recht betrokken waren: niet alleen het uitbrengen van hun stem in een van de volksvergaderingen die (ten tijde van de Republiek) de bevoegdheid hadden om wetten te maken, maar ook waar nodig optreden als rechter, jurylid, getuige of juridische ondersteuning van vrienden of familie, waren kenmerken van goed burgerschap.¹⁶ Met andere woorden, het recht was een essentieel onderdeel van wie 'erbij hoorde', en van wat het betekende om Romein te zijn.¹⁷

12 Crook (1967: 7); Du Plessis (ed., 2016: 5); Pölönen (2016: 8); Sirks (2002: 170).

13 Cicero, *De re publica* 1.39: *Populus autem non omnis hominum coetus [...], sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*. Vertalingen van de geciteerde passages zijn van de hand van de auteur.

14 Gaius, *Institutiones* 1.1.

15 Ando (2011: 2-3; 2015: 45-49); Harries (2006: 15).

16 Crook (1967: 33-34).

17 De populariteit van de term *mos maiorum*, en het Griekse equivalent *patrioi nomoi*, is in dit opzicht eveneens veelzeggend. Hoewel geen van beide frasen naar gecodificeerd recht in strikte zin verwijst, worden ze wel vaak in een juridische context gebruikt, en geven ze aan dat (gewoonte)recht, waarden en tradities in grote delen van de mediterrane wereld essentieel waren voor civiele identiteit. Zie bijvoorbeeld Schröder (1996). Het belang dat in de antieke

2 Oudheid en actualiteit

In dit opzicht is de Romeinse wereld niet uniek. De koppeling tussen recht, identiteit en sociale waarden is ook in het heden nog bijzonder sterk – met name in centrale juridische teksten als grondwetten. De focus op gelijke behandeling in artikel 1 van de Nederlandse grondwet (ook wel bekend als het discriminatieverbod) reflecteert bijvoorbeeld waarden als openheid en tolerantie die, of ze nu worden nageleefd of niet, van oudsher deel uitmaken van het Nederlandse zelfbeeld,¹⁸ terwijl de openingswoorden van de grondwet van de Verenigde Staten van Amerika de nadruk leggen op de ‘blessings of liberty’, en de status van wetgever wegnemen bij het koninkrijk Groot-Brittannië ten gunste van ‘we the people’. Dergelijke verwijzingen naar specifieke waarden die de wet zou moeten verdedigen, worden nog explicieter in grondwetten als die van de Bondsrepubliek Duitsland en de Republiek Indonesië, die respectievelijk verwijzen naar de wens ‘als gleichberechtigtes Glied in einem vereinten Europa dem Frieden der Welt zu dienen’,¹⁹ en de overtuiging dat ‘independence is a genuine right of all nations and any form of alien occupation should thus be erased from the earth’.²⁰

Dergelijke voorbeelden uit het gecodificeerd recht geven echter maar een beperkt, en soms gefossiliseerd, beeld, en verschaffen bovendien vooral inzicht in wat de rol van het recht formeel geacht wordt te zijn. De juridische waarden die daadwerkelijk in een maatschappij leven, worden vaak beter zichtbaar in specifieke situaties waarin de heersende verwachtingen niet worden beantwoord, of waarin onenigheid ontstaat over wat het recht precies hoort te doen. Internationaal riep het verwerpen van de *Roe v. Wade*-uitspraak door het Amerikaanse hooggerichtshof in juni 2022 fel debat op over de vraag of de fysieke autonomie van mensen die ongewenst zwanger zijn wettelijk beschermd zou moeten worden,²¹ terwijl

wereld aan het in stand houden van juridische tradities werd gehecht is eveneens zichtbaar in de frequentie waarmee Romeinse bestuurders inwoners van de provincies het recht gaven om hun eigen wetten te blijven gebruiken, of lokaal recht als de basis voor hun beslissingen gebruikten. Zie bijvoorbeeld Plinius Minor, *Epistulae* 10.92, 10.102 en 10.113. Cf. Merola (2020: 488).

18 Maussen *et al.* (2012).

19 Grondwet Bondsrepubliek Duitsland (1949), preambule. Ook interessant is het feit dat artikel 1 van deze grondwet de focus legt op de onaantastbaarheid van de menselijke waardigheid.

20 Grondwet Republiek Indonesië (1945), preambule. Gecertificeerde vertaling via de Asian Human Rights Commission, via www.humanrights.asia/indonesian-constitution-1945-consolidated (geraadpleegd op 12 december 2022).

21 Berichtgeving van persbureau Reuters over de kwestie is toegankelijk via www.reuters.com/world/us/us-supreme-court-overtakes-abortion-rights-landmark-2022-06-24 (geraadpleegd op 12 december 2022).

de Poolse weigering om zich te conformeren aan Europese wetgeving in de zomer van 2021 sterk inspeelde op de hierboven besproken link tussen recht en (nationale) identiteit.²² Een prominent Nederlands voorbeeld is de inmiddels beruchte toeslagenaffaire, die discussie oproept over de mate waarin de bestaande wet- en regelgeving burgers voldoende beschermt tegen al te hard ingrijpen van de overheid, en over de vraag of het gelijkheidsbeginsel in de praktijk daadwerkelijk wordt gehandhaafd.²³ Begin 2023 kwam het effect van juridische tegenstrijdigheden bovendien prominent in beeld, toen bleek dat verboden op het afsteken van vuurwerk tijdens de jaarwisseling in sommige gemeenten vrijwel onmogelijk te handhaven waren, omdat er op nationaal niveau geen soortgelijke maatregelen werden genomen.²⁴

Dit soort voorvallen roepen belangrijke vragen op over de rol van het recht in de samenleving: wat is de functie van het recht precies, wanneer kunnen we zeggen dat het effectief en correct wordt gehandhaafd – en vooral: wiens belangen wordt het eigenlijk geacht te dienen? Deze vragen zijn al eeuwenlang actueel, en ook in de Oudheid waren er mensen die zich met dergelijke kwesties bezighielden. Hoewel hun antwoorden sterk tijd- en plaatsgebonden zijn, blijven ze toch relevant: niet alleen kan het bestuderen van antiek rechtsdenken ons veel leren over samenlevingen die nog steeds regelmatig worden aangehaald in moderne discussies over politiek en burgerschap, maar dergelijke historische voorbeelden kunnen ons ook helpen om dieper na te denken over de verwachtingen die we zelf van het recht hebben, en dus met een nieuwe blik naar belangrijke maatschappelijke thema's te kijken.

3 Tacitus en het recht

Een antieke auteur wiens werk hiervoor bij uitstek geschikt is, is Cornelius Tacitus. Net als veel andere leden van de Romeinse bovenklasse had Tacitus een basale training en ervaring in het recht en speelde hij een actieve rol

22 Meer informatie is toegankelijk via persbureau Reuters via www.reuters.com/world/europe/polish-constitutional-tribunal-some-articles-eu-treaties-unconstitutional-2021-10-07 (geraadpleegd op 12 december 2022).

23 Zie Raad van State (2021: 15-16) voor het idee dat de toeslagenaffaire een vertrouwenscrisis tussen burger en overheid veroorzaakte.

24 Zie nos.nl/artikel/2458415-geen-grote-ongeregeldheden-toch-pleiten-burgemeesters-voor-vuurwerkverbod (geraadpleegd op 6 januari 2023).

in het Romeinse bestuur.²⁵ Bovendien had hij uitgebreide connecties met andere magistraten en intellectuelen van zijn tijd – maar hij was geen professionele, gespecialiseerde jurist.²⁶ Juist deze tussenpositie als ‘geïnformeerde leek’ maakt dat Tacitus’ werk een fascinerend inzicht biedt in hoe de elite van zijn tijd nadacht over de rol van het recht en hierover discussieerde. De relevantie van zijn werk wordt des te groter door de tijd waarin Tacitus actief was. De 2^e eeuw n.Chr. was een bijzonder significante periode in de ontwikkeling van het Romeinse recht, waarin we aan de ene kant zien dat de inwoners van de Romeinse provincies actief hun eigen visies op het recht deden gelden, en het recht dus als relatief flexibel en situatie-gebonden werd gezien.²⁷ Anderzijds stuurden de keizerlijke autoriteiten steeds meer aan op standaardisering.²⁸ Tekenend van deze ontwikkelingen zullen ook in Tacitus’ tijd al zichtbaar zijn geweest en omdat de juridische bronnen voor deze periode relatief beperkt zijn, biedt Tacitus essentiële informatie over hoe er binnen de Romeinse elite over deze cruciale ontwikkelingen werd gedacht en welke rol het recht speelde in het evalueren van de groeiende macht van de keizers.

Daarnaast is het duidelijk dat Tacitus het recht bijzonder interessant vond. Hoewel er beweerd is dat ‘the historian Tacitus nowhere discloses any abnormal preoccupation with the science of jurisprudence’,²⁹ reflecteert hij intensief op de rol van het recht in de Romeinse samenleving, en lijkt hij bovendien op de hoogte te zijn geweest van de belangrijke juridische debatten van zijn tijd.³⁰ Juridische thema’s komen in zijn werk bovendien opvallend vaak aan de orde: Tacitus’ totale corpus bevat circa 350 passages die op de een of andere manier over het recht gaan, waaronder niet alleen een aanzienlijk aantal beschrijvingen van processen, die met name in de

25 De juridische training van de Romeinse elite wordt besproken in Diliberto (2021: 118-119) en Harries (2016: 152-154), en Tacitus’ eigen training in Petersen (2019: 35-37). Voor Tacitus’ politieke carrière zie Birley (2000); Martin (1981: 26-31) en Pagán (2012: 3). Zijn rol in de vervolging van Marius Priscus wegens uitbuiting van de provincie Africa komt aan de orde in de correspondentie van zijn co-aanklager: Plinius Minor, *Epistulae* 2.11.

26 Ducos (1990: 107-108); Woodman (2010).

27 Czajkowski *et al.* (eds, 2020: 11-12).

28 Een belangrijke stap in dit proces was de standaardisering van het provinciaal edict en het edict van de praetor onder Hadrianus. Het is echter zeer waarschijnlijk dat stappen in deze richting al tijdens Tacitus’ leven werden gezet, en dat beide edicten in zijn tijd al grotendeels vaststonden. Zie Johnston (2022: 5 en 10); Schiavone (2012: 325 en 353-361).

29 Syme (1958: 760).

30 Zie Ducos (1990: 107-108); Ducos (1991: *passim*). Ook Syme (1958: 761) geeft toe dat Tacitus waarschijnlijk contact had met de juristen van zijn tijd. Zie voor Tacitus’ intensieve belangstelling voor het recht ook de recente studie van Petersen (2019).

Annales prominent aanwezig zijn,³¹ maar ook reflecties op de oorsprong van het recht, de doeltreffendheid en rechtmatigheid van specifieke wetten en de toestand van Romeinse juridische instituties. Tacitus mag dan wel geen professioneel jurist zijn geweest, maar het valt moeilijk te ontkennen dat het recht een centrale positie innam in zijn ideeën over geschiedenis en politiek – en gezien de sterke mate waarin juridische en politieke ontwikkelingen in de Vroege Keizertijd met elkaar verweven waren, is deze belangstelling zeker niet vreemd.

Om een systematische analyse van de juridische thematiek in Tacitus' werken mogelijk te maken, is het nodig om een onderscheid te maken tussen een aantal deelonderwerpen die zowel in de Oudheid als vandaag de dag vaak centraal staan in het denken over, en percepties van, het recht. De eerste van deze thema's is de oorsprong van het recht: waar komt het recht vandaan, en met welk doel worden wetten opgesteld? De verhalen die men vertelt over hoe een individuele wet, of zelfs het rechtssysteem als geheel, tot stand kwam, zeggen immers veel over de functie die het geacht wordt te vervullen, en welke kernwaarden het moet vertegenwoordigen – zoals bijvoorbeeld in het geval van de eerder besproken grondwetten. Een tweede onderwerp dat veelvuldig aan de orde komt, is de uitvoering van het recht: in welke mate doen juridische maatregelen daadwerkelijk wat ze horen te doen, en hoe kan deze vermeende effectiviteit worden ondermijnd? Zoals eerder opgemerkt komen impliciete juridische waarden, die normaal gesproken onder de oppervlakte blijven, vaak bijzonder sterk naar voren in situaties waarin verwachtingen die men van het recht heeft niet worden waargemaakt. Om te begrijpen welke positie het recht volgens Tacitus binnen de Romeinse samenleving inneemt, is het bovendien van belang om een derde thema in overweging te nemen: wie kan er precies deelnemen aan het juridisch proces? Door na te gaan wie er in een juridische context zijn of haar stem kan laten horen, en in hoeverre die stem als relevant of valide wordt gezien, kunnen we immers onderzoeken wiens belangen het recht geacht werd te vertegenwoordigen, en wie in staat was de werking van het rechtssysteem te beïnvloeden. Door de manier waarop Tacitus deze drie thema's behandelt naast elkaar te leggen, kunnen we dus een breed beeld scheppen van zijn rechtsdenken.

31 Bablitz (2015: 65) telt alleen al in de *Annales* 220 individuen tegen wie een aanklacht werd ingediend, al moet hierbij worden opgemerkt dat ze uitgaat van individuele aanklachten, en niet van processen, of juridische thema's in het algemeen. Ze merkt bovendien terecht op dat de lengte van dergelijke vermeldingen sterk wisselt, en dat een groot deel in maar een paar woorden wordt beschreven.

4 Oorsprong

Hoewel het overgrote deel van Tacitus' ideeën over het recht worden verpakt in zijn beschrijvingen van historische gebeurtenissen uit de Keizertijd, schrijft hij over de oorsprong van het recht een opvallend uitgebreide analyse die vaak wordt aangeduid als het 'rechtsexkurs' (*Annales* 3.25-28). Aan het begin van deze passage onderbreekt hij zijn beschrijving van de manier waarop keizer Tiberius omging met de *Lex Papia Poppaea* (een deel van de beroemde huwelijkswetgeving van zijn voorganger Augustus) om te wijzen op de enorme toename van het aantal wetten in de loop van de Romeinse geschiedenis, en stelt hij dat een beter begrip van de oorsprong van het recht (*de principiis iuris*) noodzakelijk is om te begrijpen hoe deze situatie is ontstaan. Vervolgens geeft hij een fascinerende samenvatting van de geschiedenis van het Romeinse recht, die begint bij de eerste mensen, en eindigt in de Vroege Keizertijd.

Om deze vroegste fase van de Romeinse rechtsgeschiedenis te beschrijven, maakt Tacitus op opvallende wijze gebruik van het motief van de zogenaamde 'Gouden Eeuw van Saturnus', een welbekend thema uit de klassieke literatuur, dat verwijst naar een mythisch verleden waarin de mensen in harmonie leefden met de wereld, de goden, en met elkaar. Dit thema komt bij een aanzienlijk aantal antieke auteurs (waaronder Vergilius, Ovidius en Seneca) aan de orde,³² en hoewel ze het verhaal ieder op hun eigen manier vormgeven, en verschillende elementen met elkaar combineren, wordt het recht vrijwel altijd gebruikt om een breder beeld van verval te ondersteunen: wetten zijn in de Gouden Eeuw vaak overbodig, of waren direct afkomstig van een bovennatuurlijke figuur. Al snel werd deze volmaakte toestand echter doorbroken en deden wantrouwen en geweld hun intrede, waarna wetten noodzakelijk werden. Desondanks wordt het recht meestal gepresenteerd als een matigende en in essentie positieve kracht: wetten zijn er in deze vertellingen om te zorgen dat mensen zich niet aan wandaden te buiten gaan, en dienen dus als een provisorische oplossing voor conflict en moreel verval – al is het dan een oplossing die idealiter niet nodig zou moeten zijn.³³

32 Zie voor een uitgebreid overzicht Zanker (2017: 204-210).

33 Vergilius verwijst op verschillende plekken naar het verhaal, en lijkt daarbij herhaaldelijk te suggereren dat Augustus de Gouden Eeuw zal terugbrengen – zie *Aeneis* 6.792-794 en 8.314-336, *Eclgae* 4 en *Georgica* 2.473-474. Hoewel Lucretius, *De rerum natura* 5.958-961 en 5.1105-1150 er niet vanuit gaat dat de vroegste fase van het menselijk leven op aarde ideaal was, ziet ook hij het recht als een teken van beschaving, en als iets dat een einde maakt aan het gewelddadig nastreven van eigenbelang. Zie Ovidius, *Metamorphosen* 1.89-150 voor het idee dat er eerst geen wetten nodig waren, en de mensheid later tot geweld verviel, waardoor de godin van de gerechtigheid de aarde

Hoewel het recht in Tacitus' versie van het verhaal veel centraler staat dan bij andere auteurs, lijkt hij zich op het eerste gezicht bij dit idee aan te sluiten: ook zijn Gouden Eeuw was een tijd waarin de mensheid vreedzaam samenleefde en waarin sterke morele waarden formele wetgeving overbodig maakten.³⁴ De context waarin Tacitus dit motief presenteert is echter opmerkelijk en suggereert een opvallend ambivalente visie op het recht. Direct aan het begin van het rechtsexcurs stelt hij dat Rome in de Vroege Keizertijd door hardhandig overheidsbeleid, zoals de *Lex Papia Poppaea*, 'leed onder zijn wetten, zoals eerst onder zijn wandaden'.³⁵ Hiermee introduceert hij dus onmiddellijk het idee dat de wet iets is dat niet zonder meer bescherming en veiligheid brengt, maar dat in plaats daarvan ook als onderdrukkingsmiddel kan worden gebruikt.³⁶ Deze lijn zet zich in de rest van de passage voort. Hoewel Tacitus de Gouden Eeuw net als veel van zijn voorgangers beschrijft als een tijd 'zonder een enkel kwaadaardig verlangen, zonder schande of wandaad', benadrukt hij daarnaast ook expliciet dat er dus ook geen sprake was van 'straf of dwang'.³⁷ Die laatste frase richt de aandacht van de lezer opnieuw op de repressieve aspecten van het recht, wat later nog versterkt wordt door Tacitus' omschrijving van het recht in termen van angst (*metus*) en het verlangen naar beloning (*praemia*), waaraan lang niet altijd werkelijke moraliteit ten grondslag ligt.³⁸

Dit beeld van het recht als potentieel onderdrukkingsmiddel wordt verder uitgewerkt in de rest van het excurs, waarin Tacitus de verdere ontwikkeling van het Romeinse recht bespreekt. Hij verwijst hierbij naar specifieke, bekende episodes uit de Romeinse geschiedenis, en laat door de voorbeelden die hij kiest zien hoe het recht telkens opnieuw kon worden

verliet. Het idee van recht als hersteller van orde komt naar voren in *Metamorphosen* 14.805 en 14.823, waar Romulus als wetgever optreedt, en in 15.832-834, waar Augustus in dezelfde rol de orde herstelt – al valt het te betwijfelen of Ovidius dit serieus meent. Zie hiervoor Van Noorden (2014: 251), Wallace-Hadrill (1982: 27-28) en Ziogas (2021: 218-225). In Seneca, *Epistulae* 90.4-6 is de wil van een wijze vorst in eerste instantie gelijk aan de wet, maar wordt concrete wetgeving gemaakt door de wijzen uiteindelijk noodzakelijk als er tirannieën ontstaan.

³⁴ *Annales* 3.26.

³⁵ *Annales* 3.25: *Utque antehac flagitiis ita tunc legibus laborabatur*. Voor het weergeven van het Latijn is gebruik gemaakt van de editie van Fisher (1906) (*Oxford Classical Texts*).

³⁶ Zie ook Wallace-Hadrill (1982: 27), die echter stelt dat niet wetten, maar hun uitvoering voor Tacitus het probleem zijn. Soortgelijke terminologie wordt gebruikt in Ovidius, *Metamorphosen* 1.89-93, die ook in Petersen (2019: 166) als parallel voor Tacitus' versie van het Gouden Eeuw-motief wordt genoemd.

³⁷ *Annales* 3.26: *Vetustissimi mortalium, nulla adhuc mala libidine, sine probro, scelere eoque sine poena aut coercionibus agebant*.

³⁸ *Annales* 3.26.

misbruikt. Hoewel er wel is gesuggereerd dat Tacitus hierbij blijk geeft van een 'evolutionair rechtsdenken', en dat hij in ieder geval vanaf het eind van de 2^e eeuw v.Chr. een beeld schetst van een steeds dieper juridisch verval,³⁹ lijkt zijn uiteenzetting bij nadere beschouwing echter minder lineair, en minder eenduidig, dan vaak wordt aangenomen. Zelfs in zijn extreem beknopte beschrijving van de koningstijd maakt hij de opvallende keuze om Romulus niet te omschrijven als een wetgever, zoals in de Romeinse historische traditie vaak het geval was, maar als iemand die over Rome 'regeerde zoals hij dat wilde' (*ut libitum imperitaverat*),⁴⁰ en presenteert hij de latere koningen Numa Pompilius, Tullus Hostilius en Ancus Marcius als heersers die weliswaar wetten maakten, maar die zelf niet ondergeschikt waren aan het recht, zoals later onder Servius Tullius wel zou gebeuren.⁴¹ Door deze verschillende juridische benaderingen direct naast elkaar te zetten, lijkt Tacitus dus te suggereren dat zelfs alleenheersers op heel verschillende manieren met het recht om kunnen gaan, en dat het ook voor hen mogelijk is om wetten op een waardevolle manier te gebruiken, maar alleen als die óók de macht van de heerser beperken.

Eenzelfde combinatie van positief en negatief gebruik van het recht komt ook naar voren in Tacitus' beschrijving van de latere Romeinse rechtsgeschiedenis: hij spreekt lovend over de beroemde Twaalf Tafelen, die volgens hem werden opgesteld 'om de vrijheid te verdedigen en de eendracht te versterken' (*tuendae libertatis et firmandae concordiae*).⁴² Hierbij valt echter op dat de Twaalf Tafelen werden ingevoerd als reactie op senatoriale facties (*adversum patrum factiones*), en dat het recht in de periode die op het invoeren van de wetten volgde regelmatig werd misbruikt:

Nam secutae leges etsi aliquando in maleficos ex delicto, saepius tamen dissensione ordinum et apiscendi inlicitos honores aut pellendi claros viros aliaque ob prava per vim latae sunt.

39 Ducos (1991: 3245); Ducos (1992: 118); Petersen (2019: 244 en 553-554); Woodman en Martin (1996: 251). Het idee dat Tacitus' rechtsexkurs kan worden onderverdeeld in verschillende ontwikkelingsstadia wordt uiteengezet in het proefschrift van Pablo González Rojas (2023: hoofdstuk 2.2), die zo vriendelijk was me zijn manuscript toe te sturen.

40 *Annales* 3.26. Vergelijk bijvoorbeeld Livius 1.8.1; Ovidius, *Metamorphosen* 14.805 en 14.823 en Vergilius, *Aeneis* 1.293, die Romulus wel als wetgever omschrijven.

41 Zoals terecht wordt opgemerkt in González Rojas (2023: hoofdstuk 2.2) suggereert Tacitus' bewering dat Numa het Romeinse volk met het recht 'bond' (*devinxit*) opnieuw dat de auteur het recht als potentieel repressief en beperkend ziet.

42 *Annales* 3.27. Hierbij valt op dat Tacitus geen onderscheid maakt tussen de eerste tien Tafelen en de laatste twee, die door een nieuwe, corrupte groep *decemviri* zouden zijn opgesteld. Zie Cicero, *De re publica* 2.36.61-63 en Livius 3.34-38.

Want latere wetten, hoewel soms gericht tegen criminelen wegens een misdaad, werden toch vaker met geweld uitgevaardigd te midden van standstrijd om ambten te bemachtigen waar men geen recht op had, of mannen met aanzien te verbannen, of om een ander verdorven doel te bereiken.

(Tacitus, *Annales* 3.27)

Tacitus verwijst hier naar alle waarschijnlijkheid naar de vele manieren waarop politici uit verschillende facties ten tijde van de Late Republiek wetgeving gebruikten om hun invloed te vergroten, bijvoorbeeld door de grenzen van hun verkiesbaarheid voor bepaalde magistraturen op te rekken, hun vijanden te verbannen, of specifieke maatregelen voor te stellen om zo hun achterban tevreden te stellen.⁴³ Tacitus concludeert dan ook dat 'wetsvoorstellen nu niet meer alleen voor de samenleving als geheel, maar ook tegen specifieke individuen naar voren werden gebracht – en toen de staat het meest corrupt was, waren de wetten het talrijkst.'⁴⁴

Ondanks zijn kritische houding laat Tacitus echter merken dat het misbruik van het recht ook in deze periode niet universeel is: hij vermeldt expliciet dat er naast wetten uit eigenbelang ook zinvolle wetgeving bleef bestaan. Hij stelt bovendien dat prominente politieke figuren als de dictator L. Cornelius Sulla, en in eerste instantie zelfs keizer Tiberius, voor bepaalde periodes orde in de juridische chaos wisten te scheppen, en daarmee de druk op de bevolking verminderden.⁴⁵ Hij lijkt bovendien niet bereid om een totaal negatieve visie op het recht te bepleiten: de situatie van de late burgeroorlogen, waarin er sprake was van *non mos, non ius*, is hem evenzeer een absolute gruwel.⁴⁶

Uit het rechtsexcurs blijkt dus dat Tacitus weliswaar een kritische, of zelfs sceptische, grondhouding aanneemt ten opzichte van het recht, maar dat deze kritiek in het bijzonder gericht is op situaties waarin het recht voor politieke doeleinden werd ingezet, of waarin nieuwe maatregelen buiten de correcte procedures om werden doorgedreven.⁴⁷ Het recht zou dus in zijn optiek

43 Woodman en Martin (1996: 252-253) suggereren dat zowel Gaius Gracchus als Marius voorbijgingen aan een wet die bepaalde dat men binnen tien jaar niet twee keer voor hetzelfde ambt verkozen mocht worden. De wet van de volkstribuun Clodius Pulcher, die bepaalde dat iedereen die een Romeins burger zonder proces ter dood had laten veroordelen, moest worden verbannen, was duidelijk specifiek tegen Cicero gericht.

44 *Annales* 3.27: *Iamque non modo in commune sed in singulos homines latae quaestiones, et corruptissima re publica plurimae leges.*

45 Voor Sulla zie *Annales* 3.27. De verwijzing naar Tiberius is terug te vinden in *Annales* 3.28.

46 *Annales* 3.28. Zie ook *Historiae* 4.11 voor het soortgelijke gebruik van *non leges, non princeps* om de situatie na de overwinning van Vespasianus te typeren.

47 Zie voor dit laatste met name zijn gebruik van de term *per vim*, en de verwijzing naar de *dissensio ordinum* in *Annales* 3.27.

bescherming moeten bieden en in dienst moeten staan van de samenleving als geheel, maar doet dat in de praktijk te weinig. Deze opvatting blijft niet beperkt tot Tacitus' analyse van het ontstaan van het Romeinse recht als geheel, maar komt ook naar voren in de manier waarop hij de juridische innovaties van individuele keizers bespreekt. De *Lex Papia Poppaea*, die de aanleiding vormde voor het rechtsexcurs, is hier een uitstekend voorbeeld van: Tacitus presenteert Augustus' verbod op een celibataire levensstijl zonder veel omhaal als een poging om de keizerlijke schatkist te spekken, die bovendien voor een voortdurende juridische dreiging zorgde: doordat de keizerlijke overheid zich met de privésfeer probeerde te bemoeien, werden opportunistische verklikkers (*delatores*) immers aangespoord hun burens nauwkeurig in te gaten te houden en om aanklachten in te dienen als ze dachten dat ze hier voordeel uit konden halen.⁴⁸ Tiberius wordt bovendien met enige regelmaat omschreven als een keizer die het recht op slinkse wijze naar zijn hand wist te zetten. Zo voerde hij tijdens een proces tegen een prominent lid van de Romeinse elite, die wegens hoogverraad was aangeklaagd, een nieuwe wet in die ervoor zorgde dat diens slaven aan de staat verkocht konden worden, om zo een oud senaatsbesluit te omzeilen dat bepaalde dat slaven niet onder marteling gedwongen mochten worden om in halszaken tegen hun *dominus* te getuigen.⁴⁹ Claudius komt er in dit opzicht niet veel beter vanaf: hij kreeg niet alleen zelf (tegen alle Romeinse zeden in) toestemming van de senaat voor zijn incestueuze huwelijk met zijn nichtje Agrippina Minor, maar zorgde er door dit verzoek ook voor dat er een nieuwe wet werd uitgevaardigd die dit voor iedereen in het Romeinse Rijk legaal maakte. Daardoor bracht hij dus uit eigenbelang een substantiële wetswijziging teweeg.⁵⁰

5 Uitvoering

Een tweede thema dat in Tacitus' rechtsdenken prominent aan de orde komt, is de mate waarin het recht daadwerkelijk werd uitgevoerd zoals het bedoeld was, en hoe hierbij de verwachtingen die men van het juridisch proces had,

48 *Annales* 3.25. Vergelijk ook *Annales* 1.72, waarin Augustus de wet tegen *maiestas* zodanig uitbreidt dat deze niet alleen daden, maar ook woorden omvat.

49 *Annales* 2.27-32, en dan met name 2.30: *Et quia vetere senatus consulto quaestio in caput domini prohibebatur, callidus et novi iuris repertor Tiberius mancipari singulos actori publico iubet, scilicet ut in Libonem ex servis salvo senatus consulto quaereretur*. Voor Tiberius' slinkse juridische innovaties, zie ook *Annales* 4.19, alsmede Ducos (1991: 3225-3230) en González Rojas (2023: hoofdstuk 1.1).

50 *Annales* 12.5-7. Zie over deze episode ook Petersen (2019: 186-187).

konden worden ondermijnd. De vele beschrijvingen van processen die hij in zijn werken opneemt, spelen hierbij een belangrijke rol en worden herhaaldelijk gebruikt om juridische onregelmatigheden onder de aandacht van de lezer te brengen. De rechtszaak tegen Libo Drusus, die revolutionaire plannen tegen keizer Tiberius zou hebben gesmeed,⁵¹ is hier een prominent voorbeeld van. Tacitus benadrukt dat het bewijs tegen Libo op zijn best twijfelachtig was,⁵² maar beschrijft vervolgens dat de aangeklaagde uit wanhoop zelfmoord pleegde voordat het vonnis kon worden uitgesproken. In een merkwaardige gang van zaken wordt het proces echter na Libo's dood voortgezet, en wordt hij officieel schuldig bevonden – ook al vermeldt Tacitus dat Tiberius in het openbaar verklaarde dat hij het doodsvonnis zou hebben verworpen, als Libo nog in leven was geweest.⁵³ Tacitus beschrijft hier dus een totaal verstoorde procesgang, waarbij de verdachte zich niet alleen nauwelijks tegen de aanklacht kon verweren, maar waarin de straf zelfs geheel tegen alle correcte procedures in aan het vonnis vooraf ging: tijdens een dergelijk showproces kon er niet eens sprake zijn van een formele executie, maar werd de verdachte er in plaats daarvan toe gedreven zijn lot in eigen hand te nemen. Dit patroon keert in Tacitus' werken opvallend vaak terug,⁵⁴ en ook het motief van aangeklaagden die door de steun van prominente figuren (of simpelweg door nalatigheid) aan hun straf wisten te ontsnappen, is prominent aanwezig.⁵⁵

Naast het in stand houden van correcte procedures, en daarmee het voorkomen van keizerlijke willekeur, lijkt ook de effectiviteit van het recht voor Tacitus een belangrijk onderdeel van een goed functionerend rechts-systeem te zijn. Hij staat met enige regelmaat stil bij wetten die, als ze eenmaal zijn ingevoerd, niet op de beoogde manier werken en in sommige gevallen zelfs al snel door gebrek aan handhaving weer in onbruik raken. Een fascinerend voorbeeld hiervan is een beperking op het heffen van rente

51 *Annales* 2.27-32. Opvallend genoeg is Tacitus de enige die zijn twijfels heeft bij de beschuldigingen tegen Libo. De andere antieke bronnen die de zaak tegen Libo bespreken, lijken de aanklachten tegen hem serieus te nemen. Zie Cassius Dio, *Historiae Romanae* 57.15.4; *Fasti Amiternini*, CIL 12, p. 244; Seneca, *Epistulae* 70.10; Suetonius, *Tiberius* 25.1; Velleius Paterculus, *Historia Romana* 2.130.3.

52 *Annales* 2.30.

53 *Annales* 2.31.

54 Zie onder andere *Annales* 4.22; 4.30; 4.34-35; 5.8; 6.4; 6.14; 6.38; 6.39; 11.1-3; 13.30; 16.10-11; 16.17. In een aantal gevallen wordt gedwongen zelfmoord bovendien als straf gebruikt, of wordt de beschuldigde partij vermoord buiten de kaders van een formeel proces. Vergelijk Bablitz (2015: 70).

55 Zie onder andere *Annales* 4.31; 6.4; 6.14; 12.66; 13.15; 13.19-22; 13.33; 14.28; 14.40; 16.7-9; *Historiae* 1.59; 1.80-85; 2.10; 2.65; 3.61; 4.6-7.

op leningen, een maatregel die onder Tiberius opnieuw veelvuldig werd toegepast nadat eerdere varianten van de wet in vergetelheid waren geraakt. Deze maatregel had echter een averechts effect en leidde tot een acuut gebrek aan liquide middelen, waardoor verschillende financiële kunstgrepen van de keizer en de senaat noodzakelijk werden, die op hun beurt na een periode van streng toezicht ook weer nauwelijks gehandhaafd werden (*acribus [...] initiis, incurioso fine*).⁵⁶ Hoewel Tacitus in dit geval positief is over de wet zelf, is gebrek aan handhaving voor hem dus duidelijk een punt van zorg, en hij suggereert dat ook anderen, zoals keizer Tiberius, dit een belangrijk aandachtspunt vonden.⁵⁷

6 Deelnemers

Een laatste thema dat in Tacitus' rechtsdenken regelmatig aan de orde komt, is de vraag wiens belangen het recht geacht werd te dienen en wie er bij het juridisch proces betrokken kon zijn. Zijn onderwerpskeuze is een belangrijke indicatie voor waar in dit opzicht voor hem het zwaartepunt ligt: Tacitus besteedt in zijn historische werken veel vaker aandacht aan *high profile* zaken die betrekking hebben op leden van de Romeinse elite (met name senatoren) dan aan de juridische besommeringen van de rest van de Romeinse bevolking, en maakt bovendien veel vaker melding van processen voor de keizer of de senaat dan van de meer 'standaard'-processen onder leiding van de praetor.⁵⁸ Hoewel deze focus deels te verklaren valt door de sterk politieke thematiek van Tacitus' werken, zijn er inderdaad redenen

⁵⁶ *Annales* 6.16-17. Tacitus' omschrijving van de maatregelen van de senaat is moeilijk te volgen. Suetonius, *Tiberius* 48 vermeldt alleen dat crediteuren twee derde van hun bezit in land moesten investeren, en dat debiteuren tegelijk verplicht werden eenzelfde deel van hun schuld af te lossen, terwijl de rest werd kwijtgescholden. Tacitus sluit hier grotendeels bij aan, maar suggereert daarnaast dat debiteuren werden aangespoord om hun land in Italië te verkopen om aan hun verplichtingen te voldoen. Dit zou ertoe moeten leiden dat debiteuren weer geld te besteden kregen, terwijl crediteuren gecompenseerd werden door het bezit van waardevol land in Italië. Het toegenomen aanbod in land leidde echter tot een enorme prijsdaling, waardoor sommigen debiteuren, die aarzelden om hun bezit te verkopen, te lang wachtten, en uiteindelijk vrijwel alles moesten verkopen om van hun schuld af te komen.

⁵⁷ Voor andere voorbeelden van ineffectieve wetgeving, zie *Annales* 3.25; 4.34-35 (waar Tacitus de ineffectiviteit van een poging tot censuur begrijpelijkerwijs als positief beschouwt, al ziet hij het wel als een blamage voor de keizerlijke autoriteiten); 12.52; 13.31; *Historiae* 1.22; 2.10 en 3.34. Voor Tiberius' (al dan niet oprechte) zorgen op dit punt, zie *Annales* 3.52-55 en 4.30.

⁵⁸ Een zeldzaam voorbeeld van een passage waarin de rol van de praetor in het recht ter sprake komt, is de hierboven samengevatte uiteenzetting over het heffen van rente op leningen; zie *Annales* 6.16-17.

om aan te nemen dat hij zijn eigen sociale klasse als de ‘hoofdrospelers’ van het Romeinse rechtssysteem en als de beste vertegenwoordigers van het algemeen belang zag. Dit wordt met name duidelijk door de prominente rol van de zogenaamde *delatores*, wier pogingen om financieel of politiek voordeel te behalen uit het indienen van tendentieuze aanklachten in Tacitus’ werken voortdurend als een gevaar voor de Romeinse rechtsorde worden gepresenteerd.⁵⁹ Er is wel gesuggereerd dat deze vorm van juridisch eigenbelang voornamelijk wordt toegeschreven aan leden van de lagere sociale klassen, die keizerlijke corruptie probeerden te gebruiken om hun status te verhogen.⁶⁰ Tacitus lijkt evenmin enthousiast over de actieve deelname van het *plebs* aan het juridisch proces: in 61 n.Chr. werd de stadsprefect Pedanius Secundus door een slaaf in zijn huishouden vermoord, en volgens een oude Romeinse gewoonte zouden ook al zijn andere slaven hiervoor moeten worden gestraft. Tacitus maakt zijn standpunt in het gepassioneerde debat dat over deze kwestie in de senaat ontbrandde niet expliciet, maar het is opvallend dat hij de reactie van het Romeinse *plebs*, dat de massaexecutie probeerde te voorkomen, uitsluitend in termen van geweld omschrijft (*seditione; conglobata multitudine et saxa ac faces minante*), terwijl hij een senator die vóór het doden van de slaven stemde een keurige redevoering laat houden.⁶¹ Zo beschouwd lijkt Tacitus dus te suggereren dat het recht noch bij de keizer noch bij de lagere klassen in goede handen is, en dat de rechtsorde en het algemeen belang alleen aan de traditionele bovenlaag van de Romeinse samenleving kan worden toevertrouwd.

Toch is dit beeld van het recht als elitekwestie niet volledig eenduidig. In de *Dialogus de oratoribus* beklagt de dichter Curatius Maternus, een van Tacitus’ personages, zich bijvoorbeeld over het feit dat rechtszaken zich in zijn tijd vaak binnenskamers afspelen. Hoewel de redenaars die in de dialoog centraal staan nog steeds leden van de Romeinse elite zijn, suggereert dit toch dat Tacitus het recht in ieder geval ten dele als een publieke zaak ziet, die voor iedereen zichtbaar moet zijn, en het blijft bovendien opvallend dat er in de *Dialogus* bij herhaling wordt gesproken over de voordelen van een situatie waarin het Romeinse volk actief op juridische redevoeringen kan reageren.⁶² Daar komt nog bij dat Tacitus bij tijd en wijle wel degelijk positief

59 Voor de prominente rol van *delatores* in de Romeinse collectieve verbeelding zie Robinson (2007).

60 Ducos (2013: 259); Van den Berg (2014: 299).

61 *Annales* 14.42-45.

62 Voor Maternus’ verwijzing naar het gebrek aan openbare rechtszaken, zie *Dialogus* 38-39. Hij spreekt hier bovendien in eerste instantie in positieve termen over de mate waarin het Romeinse volk vroeger actief bij de rechtspraak betrokken was – hoewel hij hier in *Dialogus* 40

spreekt over rechtsdeelnemers die niet tot de traditionele Romeinse elite behoren, en daarbij ook kritiek levert op de senaat. In het eerder besproken rechtsexkurs merkt hij expliciet op dat de door hem zo gewaardeerde Twaalf Tafelen door het Romeinse volk gecreëerd werden als tegenwicht tegen senatoriale facties, en even later vermeldt hij zelfs dat de strenge moraliteit van *novi homines* effectiever was in het tegengaan van overdadige luxe dan welke strenge, repressieve wet van keizer of senaat dan ook.⁶³ In zijn vele beschrijvingen van debatten en processen in de senaat verwijt Tacitus de senatoren bovendien hun slaafse houding ten opzichte van de keizer – en daarbij spaart hij ook zichzelf niet. In de biografie van zijn schoonvader Agricola beschrijft hij kort de bloedige executies van een aantal senatoren uit de tijd van Domitianus, waarvoor hij blijkens zijn herhaaldelijke gebruik van het woord ‘wij’ (*nos, noster*) niet alleen de keizer, maar ook de hele senaat – inclusief zichzelf – verantwoordelijk houdt.⁶⁴ Het recht lijkt voor Tacitus dus weliswaar een publieke zaak zijn, die de hele samenleving aangaat, maar de bedreigingen voor een stabiele rechtsorde komen eveneens van alle kanten.

7 Conclusie: Rome in de rechtbank

Tacitus' werken geven zijn lezers een rijk en veelzijdig beeld van hoe een geïnformeerde leek tijdens het principaat over de rol van het recht in de Romeinse samenleving kon nadenken. Het recht was volgens hem niet alleen interessant voor professionele juristen, maar vormde een centraal onderdeel van het dagelijks leven, de politiek en de geschiedenis, waar bovendien weloverwogen mee moest worden omgegaan. Keer op keer zien we dat het recht voor Tacitus niet alleen iets is dat voor veiligheid en sociale cohesie kan zorgen, maar dat juist ook strategisch kan worden ingezet om politieke en persoonlijke belangen te dienen en om de bevolking te onderdrukken. De

een belangrijke nuance bij aanbrengt door te stellen dat de retorica vooral kon floreren door de politieke chaos van deze periode. Hoewel we niet zonder meer kunnen aannemen dat Maternus de mening van Tacitus vertegenwoordigt – zie Van den Berg (2014: 54-56) – is het opvallend dat ook zijn gesprekspartners Vipstanus Massalla en Marcus Aper de voordelen van een openbare rechtsgang benadrukken. Zie hiervoor respectievelijk *Dialogus* 34, waarin Massalla benadrukt hoe belangrijk het bijwonen van openbare rechtszaken is voor de training van de jonge redenaar, en 6 – al benadrukt Aper vooral de status die de adoratie van een publiek de redenaar kan opleveren.

63 *Annales* 3.27 en 3.55. Cf. *Annales* 2.33.

64 *Agricola* 45. Voor Tacitus' gebruik van de eerste persoon meervoud, zie Woodman en Shuttleworth Kraus (2014, *ad loc.*).

instandhouding van een bruikbare, moreel acceptabele rechtsorde vereist bovendien de medewerking van een brede coalitie, en anderzijds kunnen niet alleen keizers, maar ook senatoren zoals Tacitus zelf en het gewone volk deze in gevaar brengen. Een ander risico is dat het recht simpelweg ineffectief is, en dat wetten, hoe zinvol ze soms ook kunnen zijn, door gebrek aan handhaving in onbruik raken. Boven alles geven Tacitus' juridische bespiegelingen dus aan hoe complex de relatie tussen recht en samenleving in de Oudheid kon zijn, en waarom een interdisciplinaire aanpak, waarbij antieke rechtssystemen in hun bredere maatschappelijke context worden bestudeerd, bijzonder de moeite waard is.

Dit juridische perspectief zorgt echter niet alleen voor een beter begrip van de Oudheid. Hoewel Tacitus' analyses uiteraard sterk zijn gevormd door de tijd waarin hij leefde, zijn de onderwerpen die hij aankaart vaak opvallend actueel. Door de vragen die Tacitus, en andere antieke auteurs, stelden over de rol van het recht in de samenleving te bestuderen, en hun antwoorden te vergelijken met die van ons, leren we beter na te denken over de verschillende factoren die een rol spelen bij onze eigen verwachtingen van het recht, en over hoe die verwachtingen onze eigen waarden en belangen reflecteren. Zeker in het voorgezet onderwijs heeft dit grote toegevoegde waarde: een sterkere focus op juridische thema's binnen de klassieke talen kan helpen om ook ons begrip van het recht in een moderne context te vergroten, en sluit op deze manier dan ook goed aan bij onderwerpen als burgerschap en democratische rechtstaat, die zo vaak als kernpunten van het vakgebied zijn aangemerkt. De hierboven besproken thema's kunnen hiervoor nuttige handvaten bieden, en kunnen ook op de werken van andere antieke auteurs worden toegepast. Ook bij het lezen van teksten als Homerus' *Ilias*, Sophocles' *Antigone* en Plato's *Apologie*, of bij het bestuderen van Cicero's redevoeringen, Plinius' brieven of de historische werken van Livius, kunnen we stilstaan bij de ideeën over het recht die deze werken bevatten. Wat is volgens deze auteurs de rol van het recht in de samenleving, wiens belangen worden er vertegenwoordigd, en wat is er volgens hen voor nodig om het recht goed en effectief te laten functioneren? Wat gebeurt er als het recht niet naar behoren functioneert of zelfs geheel afwezig is? Welke discussies over het recht komen in deze teksten aan de orde – en hoe staan wij daar als lezers zelf eigenlijk in? Een dergelijk juridisch perspectief biedt een vruchtbare voedingsbodem voor discussie, waardoor we niet alleen op een andere manier naar antieke teksten kunnen kijken, maar ook onze eigen opvattingen over het recht opnieuw onder de loep kunnen nemen.

Bibliografie

- Ando, C. 2011. *Law, Language, and Empire in the Roman Tradition*, Philadelphia.
- Ando, C. 2015. *Roman Social Imaginaries. Language and thought in the context of empire*, Toronto.
- Angelis, F. de (ed.). 2010. *Spaces of Justice in the Roman World*, Leiden.
- Babltitz, L. 2015. 'Tacitus on Trial(s)', in L.L. Brice en D. Slootjes (eds), *Aspects of Ancient Institutions and Geography*, Leiden, 65-83.
- Birley, A.R. 2000. 'The Life and Death of Cornelius Tacitus', *Historia* 49.2, 230-247.
- Cairns, J.W. en P.J. du Plessis (eds). 2007. *Beyond Dogmatics. Law and society in the Roman world*, Edinburgh.
- College voor Toetsen en Examens. 2019. *Latijnse Taal en Cultuur. Syllabus centraal examen 2021, versie 3*, Utrecht.
- College voor Toetsen en Examens. 2020a. *Geschiedenis VWO. Syllabus centraal examen 2022, versie 4*, Utrecht.
- College voor Toetsen en Examens. 2020b. *Latijnse Taal en Cultuur. Syllabus centraal examen 2022, versie 2*, Utrecht.
- Crook, J.A. 1967. *Law and Life of Rome*, Londen.
- Crook, J. A. 1996. 'Legal History and General History', *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 41, 31-36.
- Czajkowski, K. 2017. *Localized Law. The Babatha and Salome Komaise archives*, Oxford.
- Czajkowski, K. 2019. 'The Limits of Legal Pluralism in the Roman Empire', *The Journal of Legal History* 40.2, 110-129.
- Czajkowski, K., B. Eckhardt en M. Strothmann (eds). 2020. *Law in the Roman Provinces*, Oxford.
- Diliberto, O. 2021. 'Law and Literature. The case of Roman jurisprudence in Latin literary works', in F. Nasti en A. Schiavone (eds), *Jurists and Legal Science in the History of Roman Law*, New York, 115-134.
- Dolganov, A. 2018. *Empire of Law. Legal culture and imperial rule in the Roman province of Egypt*, Princeton University.
- Ducos, M. 1990. 'La justice dans l'oeuvre de Tacite', *Revue des Études Latines* 68, 99-111.
- Ducos, M. 1991. 'Les problèmes de droit dans l'oeuvre de Tacite', in W. Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2.33.4, 3183-3259.
- Ducos, M. 1992. 'La réflexion sur le droit dans les Annales et son influence', in R. Chevallier en R. Poignault (eds), *Présence de Tacite*, Tours, 117-125.
- Ducos, M. 2013. 'La justice et les procès dans les livres I et II des Annales de Tacite', *Vita Latina* 187.1, 248-266.
- Du Plessis, P.J. (ed.). 2016. *Cicero's Law*, Edinburgh.

- Fisher, C.D. 1906. *Cornellii Taciti Annalium*, Oxford.
- Gelder, H. van et al. 2019. *Selfie met Sappho. Een nieuw curriculum voor de vakken GTC en LTC*, Amsterdam.
- González Rojas, P.J. 2023. *Tacitus and the Representation of the Legal World in the Annals* (dissertatie), University of Andrews.
- Harries, J. 2006. *Cicero and the Jurists. From citizens' law to the lawful state*, Londen.
- Harries, J. 2016. 'Legal Education and Training of Lawyers', in P.J. du Plessis, C. Ando en K. Tuori (eds), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford, 151-162.
- Humfress, C. 2013. 'Law's Empire. Roman universalism and legal practice', in P.J. du Plessis (ed.), *New Frontiers. Law and society in the Roman world*, Edinburgh, 73-101.
- Johnston, D. 1999. *Roman Law in Context*, Cambridge.
- Johnston, D. 2022. *Roman Law in Context. Second edition*, Cambridge.
- Kroon, C.H.M. en I. Sluiter. 2010. *Het geheim van de blauwe broer. Eindrapport van de Verkenningscommissie Klassieke Talen*, Leiden/Enschede.
- Lowrie, M. 2016. 'Roman Law and Latin Literature', in P.J. du Plessis, C. Ando en K. Tuori (eds), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford, 70-82.
- Martin, R. 1981. *Tacitus*, Londen.
- Maussen, M., T. Bogers en I. Versteegt. 2012. *Tolerance and Cultural Diversity Discourses in the Netherlands*, European University Institute.
- Mayali, L. 2015. 'The Legacy of Roman Law', in D. Johnston (ed.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge, 374-395.
- Merola, G.D. 2020. 'Perspectives', in K. Czajkowski, B. Eckhardt en M. Strothmann (eds), 486-494.
- Meyer, E.A. 2004. *Legitimacy and Law in the Roman World. Tabulae in Roman belief and practice*, Cambridge.
- Mousourakis, G. 2015. *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition*, Cham.
- Pagán, V.E. 2012. 'Introduction', in V.E. Pagán (ed.), *A Companion to Tacitus*, Londen.
- Petersen, J. 2019. *Recht bei Tacitus*, Berlijn.
- Pölönen, J. 2006. 'The Case for a Sociology of Roman Law', in M. Freeman (ed.), *Law and Sociology*, Oxford, 398-408.
- Pölönen, J. 2016. 'Framing "Law and Society" in the Roman World', in P.J. du Plessis, C. Ando en K. Tuori (eds), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford, 8-17.
- Raad van State. 2021. *Jaarverslag 2020*, Den Haag.
- Robinson, O.F. 2007. 'The Role of Delators', in J.W. Cairns en P.J. du Plessis (eds), 206-220.
- Schiavone, A. 2012. *The Invention of Law in the West*, Cambridge MA.
- Schröder, B. 1996. *Die "väterlichen Gesetze"*, Tübingen.

- Sirks, B. 2002. 'Conclusion. Some Reflections', in J.J. Aubert en B. Sirks (eds), *Speculum Iuris. Roman law as a reflection of social and economic life in antiquity*, Ann Arbor, 169-179.
- Stolte, B.H. 2015. 'The Law of New Rome. Byzantine law', in D. Johnston (ed.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge, 355-373.
- Syme, R. 1958. *Tacitus. Volume II*, Oxford.
- Tellegen-Couperus, O. en J.W. Tellegen. 2013. 'Artes Urbanae. Roman law and rhetoric', in P.J. du Plessis (ed.), *New frontiers. Law and society in the Roman world*, Edinburgh, 31-50.
- Van den Berg, C.S. 2014. *The world of Tacitus' Dialogus de Oratoribus. Aesthetics and empire in ancient Rome*, Cambridge.
- Van Noorden, H. 2014. *Playing Hesiod. The 'myth of the races' in Classical Antiquity*, Cambridge.
- Wallace-Hadrill, A. 1982. 'The Golden Age and Sin in Augustan Ideology', *Past and Present* 95, 19-36.
- Watson, A. 1995. *The spirit of Roman law*, Athens GA.
- Watson, A. 2007. 'Law and Society', in J.W. Cairns en P.J. du Plessis (eds), 9-35.
- Woodman, A. 2010. 'Tacitus and the contemporary scene', in A. Woodman (ed.), *The Cambridge Companion to Tacitus*, Cambridge, 31-44.
- Woodman, A.J. en R.H. Martin. 1996. *The Annals of Tacitus. Book 3*, Cambridge.
- Woodman, A.J. en C. Shuttleworth Kraus. 2014. *Tacitus, Agricola*, Cambridge.
- Zanker, A.T. 2017. 'The Golden Age', in V. Zajko en H. Hoyle (eds), *A Handbook to the Reception of Classical Mythology*, Hoboken, 193-211.
- Zimmermann, R. 2015. 'Roman Law in the Modern World', in D. Johnston (ed.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge, 452-480.
- Ziogas, I. 2021. *Law and Love in Ovid. Courting justice in the age of Augustus*, Oxford.
- Ziogas, I. en E.M. Bexley. 2022. *Roman law and Latin literature*, Londen.

Over de auteur

Renske Janssen is docente en onderzoeker Oude Geschiedenis en Klassieke Talen en is gespecialiseerd in de maatschappelijke rol van religie, recht en bestuur in de Romeinse wereld. In september 2020 promoveerde ze aan de Universiteit Leiden op haar proefschrift *Religio Illicita? Roman Legal Interactions with Early Christianity in Context*, waarvoor ze ook de LUCAS dissertatieprijs won. In 2022 ontving ze een Rubiconbeurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) voor haar onderzoeksproject over juridisch denken in de werken van Cornelius Tacitus (University of Edinburgh/Universiteit Leiden).